

---

*В.С. Чорний,
кандидат філософських наук,
докторант Національної академії оборони України*

СОЦІАЛЬНІ КРИЗИ XVII–XVIII СТ. В ЄВРОПІ ТА СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Після здобуття незалежності вже котрий рік поспіль Україну лихоманить від соціально-політичної нестабільності. Програми, концепції та напрями, які пропонують українські й іноземні політики і науковці, на жаль, не дають позитивних наслідків. Вочевидь, таке становище пояснюється тим, що у сучасній українській філософській і суспільно-політичній думці відсутня традиція аналізу досвіду інших держав, які пережили подібні соціальні кризи. Саме подібні, оскільки не кожен спосіб розв'язання соціальних суперечностей і модернізації суспільства можуть використовувати країни, які цього потребують. Тому метою даної статті є спроба заповнити прогалину, яка існує у вітчизняній науковій думці в річці зазначеної проблематики.

Значною подією XVII ст. стала Англійська революція. Це був справді героїчний період в історії англійського народу, який збагатив своєю творчістю скарбницю всесвітньо-історичного досвіду. З цієї скарбниці черпали історичний досвід мислителі наступних поколінь, причому не лише в Англії, а й далеко за її межами. До нього зверталися визначні постаті європейського Просвітництва, творці конституції Сполучених Штатів Америки та члени революційного Конвенту часів Великої французької революції. Як перша соціальна революція європейського масштабу, що проголосила політичні принципи нового суспільства, “Великий заколот” в Англії виражав на той час значно більшою мірою потреби Європи, ніж самої Англії, яка, до речі, у суто економічному розумінні не була найрозвинутішою її складовою. Але саме у цьому й полягав типологічний зміст цієї революції у низці соціальних революцій, які їй передували та відбувалися після неї [1, 5].

Однією з рушійних сил Англійської революції була армія, яка відіграла вирішальну роль у встановленні нового соціально-політичного ладу в англійському суспільстві. На початку соціальної кризи проблемою правління першого Стюарта, який, за прикладом королів Франції, претендував на “абсолютну владу”, була відсутність на місцях підпорядкованого центру бюрократичного апарату і постійної армії, яка б фінансувалася за державний рахунок. Англо-шотландська війна, яка спалахнула згодом, завдала першого серйозного удару англійському абсолютизму. Коли шотландська армія у 1639 р. вступила до північних графств Англії, її військова перевага над армією Карла I стала зрозумілою. Причина такого стану полягала не лише у наявності в шотландському війську досвідчених воєначальників, загартованих у боях Тридцятилітньої війни, а й у цілковитій непридатності поспішно зібраної, погано спорядженої і низько оплачуваної англійської армії. Розпочата друга “єпископська війна” з шотландцями закінчилась ганебною поразкою королівських сил: шотландці захопили Ньюкасл-на-Тайні і прилеглі північно-східні території Англії. Під час подальшого розростання соціальної кризи парламент, оголосивши збір міліції, фактично, всупереч прерогативі короля, створив власні збройні сили і призначив командувача. У відповідь на це, 22 серпня 1642 р. король оголосив війну парламенту. Так розпочалася громадянська війна, під час якої яскраво розкрився полководницький талант О.Кромвеля.

Після перших невдач парламентської армії за ініціативою О.Кромвеля парламент провів реформування війська, що дало можливість вихідцям із низів посісти вищі командні посади. Солдати й офіцери почали отримувати грошове забезпечення, було поліпшено їхнє спорядження й озброєння. Мотивуючи потребу військових реформ

О.Кромвель відзначав, що парламенту потрібні не солдати-найманці, які нерідко виходили з підпорядкування, перетворювались на банди грабіжників і, загалом, були байдужими до справи, за яку боролись, а солдати, які ризикували б життям свідомо, за переконанням, що надавало б їм сміливості і стійкості. “Ваші (тобто парламентські) війська, – наголошував він, – складаються переважно із старих, деградованих найманців, п’яниць і тому подібних, а у їхніх військах (тобто королівських силах) – діти джентльменів, молодші сини і люди зі статками: хіба такі нікчемні люди низького походження зможуть протистояти джентльменам, які наділені честю, хоробрістю й рішучістю?.. Ви повинні набрати людей такого духу, щоб змусив їх поводитися як джентльмени, інакше, я впевнений, вас знову переможуть” [2, 13]. Саме такий підхід до комплектування своїх військових формувань застосовував О.Кромвель, розшукуючи “людей духу” – “божих ратників”. Ось як описував принципи їхнього відбору проповідник Р.Бакстер: “Він особливо піклувався про набір до свого загону релігійних людей. Ці люди були наділені більшим розумінням, ніж звичайні солдати, і тому ясніше уявляли важливість і наслідки війни. Вони воювали не заради грошей, а в ім’я того, що вважали своєю метою, тобто суспільне благо” [1, 169]. У військовиках О.Кромвель цінував такі якості, як відданість справі, професіоналізм, патріотизм, чесність і хоробрість та у будь-який спосіб намагався захистити їх від переслідувань. Так, коли у січні 1644 р. вже у чині генерал-лейтенанта, заступника командувача армії Східної асоціації, він дізнався про дії генерал-майора Крауфорда, який звільнив з армії підполковника, мотивуючи це тим, що той – анабаптист, О.Кромвель написав запопадливому генералу: “Припустимо, що він насправді ним є, чи робить це його нездатним служити суспільству?.. Сер, держава, добираючи собі на службу людей, не бере до уваги їхні (приватні) думки, якщо вони прагнуть віддано їй служити – цього достатньо” [1, 172].

Таким чином, внаслідок проведених реформ, була створена нова регулярна армія, яка фінансувалась із загальнодержавних джерел. Це була армія “нового зразка” або “нової моделі”. Особливістю цієї армії була відмова від традиційного принципу, відповідно до якого офіцерську посаду міг обійняти лише “шляхетний”, джентльмен. Недаремно у цій армії висунулася ціла плеяда талановитих полководців із низів. “Нова модель” у переважній більшості складалася з йоменів і вихідців з міських низів, які були згуртовані суворою дисципліною і нестримним бажанням довести війну до переможного завершення. Шотландський полководець Леслі, який мав досвід Тридцятирічної війни, відгукувався про них так: “Європа не знала кращих солдатів” [1, 179].

Військові успіхи О.Кромвеля, які проявилися незабаром після реформ, вражали уяву сучасників і більш пізніх дослідників: адже вони належали людині, цілком позбавленій військового досвіду не лише командувача, а й пересічного солдата. Трохи більше за рік відкритих військових дій між королем і парламентом О.Кромвель, який не мав до цього поняття про військове мистецтво, пройшов шлях від капітана кавалерійського загону до генерал-лейтенанта армії Східної асоціації. Швидкість, з якою він відкривав для себе й опановував закономірності ведення війни, вражала уяву сучасників. Вочевидь, причина такого стрімкого злету військової кар’єри О.Кромвеля полягала у тому, що він майже від самого початку зумів розгадати щонайглибшу таємницю будь-якої війни: переможною вона може стати, тільки перетворившись на війну справді народну. Другий висновок, який зробив О.Кромвель під час першої та другої громадянських війн, стосувався головного знаряддя війни – армії. Він усвідомив важливу роль і місце армії у суспільстві та її безмежні можливості для опанування верхівкою влади.

Після закінчення першої громадянської війни виникло протистояння між парламентом і армією, який намагався розпустити останню. Більшість солдатів і частина офіцерів прийняли рішення не виконувати наказу про розпуск армії. З метою спільних дій на захист своїх інтересів солдати обрали у кожному полку по два уповноважених – так званих агітаторів. Згодом була створена рада армії, яка складалася із старших офіцерів та агітаторів з кожного полку. О.Кромвель, будучи депутатом парламенту, зробив вибір на

користь армії. Так, у листі до полковника Р.Геммонда він запитував: “чи не є армія законною владою, покликаною протистояти та боротися проти короля на підставі проголошених (парламентом) принципів?” [1, 201].

Наступним кроком армії у боротьбі з вищим законодавчим органом стала так звана “Прайдова чистка”, під час якої військовий загін на чолі з полковником Прайдом, до речі – вихідцем із низів, зайняв входи і виходи з парламенту і за попередньо заготовленими списками затримував членів парламенту, відомих своїм ворожим ставленням до армії (одних відсилали додому, інших відправляли до в’язниці). Усього було затримано 140 членів парламенту. Внаслідок цього О.Кромвель отримав у законодавчому органі переконливу більшість. Проте згодом стало зрозуміло, що й залишки парламенту (охвістя) не влаштували ні суспільство, ні генерала О.Кромвеля. 20 квітня 1652 р. він із загоном мушкетерів прибув до парламенту і, під час обговорення законопроекту про вибори депутатів до законодавчого органу, в якому передбачалось, що депутати Довгого парламенту не підлягають переобранню, оголосив про розпуск парламенту. Після цього наказав військовим очистити приміщення від депутатів. Спікеру парламенту, який відмовився покидати своє місце, “допоки його не примусять до цього силою”, допоміг офіцер, іншим депутатам допомогли солдати. Наприкінці цього самого дня подібна доля спіткала й Державну раду [1, 117–251].

Таким чином, внаслідок військово-політичної інтервенції, в Англії була встановлена військова диктатура. Відтепер ініціатива у політичному “облаштуванні” країни цілковито перейшла до офіцерів на чолі з Ламбертом. Вироблена офіцерською Радою конституція, відома під назвою “Інструмент управління”, була спрямована на зосередження політичної влади в одних руках. Відповідно до неї, 16 грудня 1653 р. О.Кромвель був проголошений лордом-протектором Англії. У країні було встановлено режим одноособової влади. Відповідно до “Інструменту управління”, вища законодавча влада в країні передавалась голові держави – лорду-протектору спільно з однопалатним парламентом, а вища виконавча – лорду-протектору спільно з Державною радою. За широтою повноважень, зосереджених у руках О.Кромвеля, йому міг би позаздрити будь-який монарх: він був головнокомандувачем армії і флоту, контролював фінанси і правосуддя, керував зовнішньою політикою, з відома Державної ради оголошував війну і укладав мир, призначав найвищих урядовців, і, врешті-решт, його ордонанси у перервах між засіданнями парламенту набували силу законів. А місцеве управління було зосереджено в руках армійських генералів, які очолювали 11 округів і безпосередньо підпорядковувалися лорду-протектору.

Принагідно відзначимо, що подібна система адміністративно-територіального устрою на той момент вже існувала в Україні за часів Б.Хмельницького. Головою держави був гетьман, який обирався безстроково. Він мав найвищу адміністративну, судову і військову владу, а також законодавчі повноваження, керував зовнішньою політикою. Реальна влада належала Генеральному урядові, очолюваному гетьманом. Підґрунтям адміністративного устрою держави була структура козацького війська – полки і сотні. Кількість полків була не постійною: якщо 1649 р. їх було 16, то 1650 р. вже 20. Полками керували полковники, яких обирали полкові ради, а затверджував гетьман. Полковники мали військову, адміністративну і судову владу над громадою території полку. У сотенних містах був сотенний уряд, а влада належала сотникам, які виконували ті самі функції, що й полковники. Гарантом успішної розбудови держави була армія. Вона формувалася на організаційних засадах Запорозької Січі. Серцевину армії становило козацьке військо (реєстрові козаки) і допоміжне (наймані полки, артилерія, розвідка тощо) [3, 99–100]. До речі, лідер англійської соціальної революції О.Кромвель “сприймав Богдана Хмельницького як генералісімуса війська України, володаря запорізьких козаків, винищувача польської шляхти” [4, 6]. А французький дослідник П.Шевальє знаходив чимало спільного між двома видатними сучасниками. Відмінність полягала у тому, що

Б.Хмельницький був професійним військовим, який опанував премудрості державного управління, а О.Кромвель – цивільним, який просякнувся тонкощами військової справи.

Англійська революція в якості соціально-політичного перевороту, доведеного до кінця, тобто такого, що завершився знищенням монархії і встановленням республіканського ладу, незважаючи на подальшу реставрацію віджилих політичних структур, провела таку глибоку борозну в історії Англії, що реально зробила незворотним процес становлення нових суспільно-політичних відносин у Європі загалом. Саме тому проголошені нею політичні принципи і здобутки, опрацьовані англійськими мислителями, стали історичним надбанням новоєвропейської цивілізації і провісниками не менш масштабних подій.

Під цим кутом зору надзвичайно насиченим виявилось й XVIII ст., особливо друга його половина. У цьому столітті відбулося стільки змін, переважно безпрецедентних, що і тоді, і згодом багато хто сприймав цей період історії людства як велику межу між минулим і сьогоденням. На їхню думку, вона стала справжнім початком “сучасності”. Озираючись назад, французький аристократ Алексіс де Токвіль, один із визначних політичних і соціальних мислителів, не зміг “знайти паралелі” в історії – “минуле перестало прояснювати майбутнє” [5, 1].

До подій, що кардинально вплинули на перебіг історії (принаймні європейської), цілком правомірно належить Французька революція, яка сталася внаслідок суперечностей між розвитком ринкових відносин і застарілим соціально-економічним і політичним ладом країни. К.Клаузевіц щодо цього писав: “Величезний вплив Французької революції на іноземні країни полягає, вочевидь, не стільки у нових засобах війни і нових поглядах на її ведення, скільки в методах державного та адміністративного управління, які цілковито змінилися, у характері уряду, становищі народу тощо” [6, 736]. Зовнішніми ознаками кризи став занепад військової могутності Франції. Це, зокрема, виявилось у втраті Канади і майже всіх колоніальних володінь в Ост-Індії та у програній Семирічній війні (1756–1763 рр.). Крім того, суперечка з Англією за колоніально-морську першість на тривалий час була вирішеною на користь Об’єднаного Королівства. Для розв’язання суперечностей, що виникли у державі, король змушений був скликати Генеральні штати, які не збиралися з 1614 р. Проте це не дало бажаних результатів. Після того, як депутати третього стану проголосили себе Національними зборами, король вирішив розігнати їх силою, проте на заваді стали парижани. Вони вчинили опір королівським військам, а 14 липня 1789 р. штурмом захопили Бастилію, яка уособлювала віджилу суспільно-політичну систему. Розпочалась активна фаза революції з її супутніми чинниками: терором, нестабільністю, наростанням економічної кризи, організаційним безладом тощо. Згодом до внутрішніх проблем додалися й зовнішні: французька еміграція почала підготовку до інтервенції проти революційної Франції. Звістка про це, а також спроба певних політичних кіл, зокрема жирондистів, за допомогою війни розв’язати внутрішні проблеми суспільства і навіть врятувати монархію, підштовхнули Людовіка XVI до оголошення війни королю Угорщини та Богемії. Проте, після перших поразок, коли французькі війська поводитися не зовсім як “озброєні місіонери”, чого вимагали від них революційні громадяни, іноземні армії вступили на територію Франції.

У липні 1792 р. Законодавчі збори звернулися до народу із закликом “Вітчизна у небезпеці”, на який відгукнулися тисячі добровольців. 23 серпня 1793 р. Національним Конвентом була запроваджена загальна військова повинність, яка фактично заклала підвалини створення масової революційної армії. Завдяки цьому акту чисельність збройних сил Франції була доведена до 800 тис. військовиків. Доречно відзначити, що з 1789 р. у Франції функціонувала Національна гвардія, яка була сформована на базі цивільного ополчення. Загальне керівництво військами покладалось на військове бюро комітету громадського порятунку. Збройні сили були очищені від зрадників революції та співчуваючих опозиції.

У критичні дні березня 1793 р. було створено Революційний трибунал і в усі війська, з метою мобілізації нації на війну, були послані віддані справі революції “representants-en-mission” (повноважні представники, або комісари Конвенту), які проводили інтенсивну політичну агітацію. Прагнення якнайшвидше перетворити усіх французів на солдат означало, що “l’an” (порив) відтепер цінувався вище за дисципліну. Новий французький національний гімн – гімн братерства і війни, вперше виконаний на Рейні, відповідав цьому настрою: “Aux armes, citoyens!” (“До зброї, громадяни!”) [5, 26]. Зазначені заходи не забарилася з позитивними наслідками. Вже у вересні 1793 р. у війні настав докорінний перелом – інтервентів було зупинено. У наступному місяці Революційні війська перейшли у наступ проти Пруссії, Австрії, Нідерландів та Англії. До січня 1794 р. територія Франції була очищена від інтервентів, а війна перенесена за її межі. Коаліція зазнала нищівної поразки.

На хвилі цих воєн до влади прийшов маловідомий тоді молодий офіцер артилерії Наполеон Бонапарт (1769–1821 рр.). Приєднавшись до революції, він у 24-річному віці за перемогу над англійцями і взяття Тулона здобув звання бригадного генерала. За часів Директорії, проявивши блискучі здібності у військовій справі, Наполеон обійняв посаду командувача армії. Вочевидь, з цього часу його захопили дві пристрасті: війна і влада. Війна, оскільки вона породжувала владу, і влада, оскільки вона давала змогу розпочати чергову війну. В.Тарле відзначав: “Війна була настільки його стихією, що коли він готував її або вів, завжди справляв враження людини, яка живе повним життям, дихає на повні груди...” [7, 297]. Відповідним було і ставлення Наполеона до воєн. Розгромити противника, щоб за допомогою цього нав’язати йому свою волю, міцно, “назавжди” підпорядкувати собі, творити на свій розсуд історію переможеної країни, а якщо не можливо досягти цього одразу, то, принаймні, впливати на її історію – ось для чого, на думку Наполеона, потрібні війни. Безплідні перемоги, тобто такі, що не мали безпосередню політичну користь, Наполеона ніколи не цікавили.

У 1799 р. французьке суспільство дійшло такого стану, що майже всі політичні сили втратили будь-яку довіру. Терор, казнокрадство, корупція, підкуп, хабарництво, кумівство, протекціонізм і бандитизм захлинули Францію. Соціальна криза постійно загострювалася. Обстановку підігрівали невдалі військові дії в Європі та Азії. Усі розуміли, що з такої ситуації вихід лише один – це встановлення сильної влади, яка б могла стабілізувати ситуацію, покласти край негативним явищам і, врешті-решт, вивести країну з кризи. Наполеон, як ніхто інший, усвідомлював це. Під його керівництвом була ретельно спланована й організована політична змова за участю військ з метою повалення Директорії. 18 брюмера VIII року республіки (9 листопада 1799 р.) було здійснено державний переворот і встановлено військову диктатуру. Сценарій був схожий на той, що свого часу реалізував О.Кромвель (недаремно тогочасна опозиція порівнювала Наполеона то з Ю.Цезарем, то з О.Кромвелем): Наполеон почергово зайшов до зали засідань спочатку Ради старійшин, а потім Ради п’ятисот і намагався домовитися з депутатами про мирну передачу влади консулам, серед яких був і він. Але після того, як ці спроби виявилися марними, до справи втрутилися військові. Ось як описав цей епізод В.Тарле: “Пролунав барабанний гуркіт, і гренадери, на чолі з генералом Мюратом, швидкою ходою увійшли до палацу... Поки гуркіт барабанів стрімко наближався до зали засідань, серед депутатів лунали голоси, які пропонували вчинити опір і загинути на місці. Двері розчинились, гренадери з рушницями напереваги вдерлися до зали; продовжуючи рухатись залом швидкою ходою, але в різних напрямках, вони швидко очистили приміщення. Безуважний барабанний бій заглушав усе, серед депутатів почалась поголовна втеча. Вони втікали через двері, багато хто з них розчинив або розбив вікна і вистрибнув у двір. Уся ця сцена тривала від трьох до п’яти хвилин. Було наказано не вбивати і не заарештовувати депутатів. Члени Ради п’ятисот, що вибігли через двері і рятувалися через вікна, опинились серед військ, які з усіх боків підступали до палацу. Громовий голос Мюрата, що на секунду заглушив барабани, скомандувавши своїм

гренадерам: “Викиньте-но мені всю цю публіку геть!” (Foutez-moi tout ce monde dehorst!), лунав у їхніх вухах не лише у ці перші хвилини, але й не забувався багатьма з них, як відомо зі спогадів, усе їхнє життя.” [7, 77–78]. Таким чином, Франція опинилася у руках Наполеона.

У черговий раз спрацювала закономірність, помічена ще Н.Макіавеллі: полководець, який повертався переможцем з війни, вимагав для себе найвищої у державі влади. Звитяжний генерал Наполеон не став виключенням. Дуже влучно його ставлення до влади охарактеризував Гете: для Наполеона влада була тим самим, що й музичний інструмент для великого митця. Лише заволодівши ним, він негайно застосовував його за призначенням. Безперечно, величезну роль при цьому відіграла армія як соціальний інститут суспільства й особливий державний орган. Це чудово усвідомлював і Наполеон, який, навіть ставши імператором, ніколи не приховував, що безмежну владу для нього здобули гренадери. Бути в усьому зобов’язаним тільки своїм гренадерам, вибудовувати все на праві сили – ось що стало не лише думкою, а й політичним світовідчуттям Наполеона. Приказка “Великі батальйони завжди мають рацію” (Les gros bataillons ont toujours raison) була однією з найулюбленіших приказок Бонапарта. Великі батальйони 18 та 19 брюмера захопили для нього Францію, так само, як перед цим під його керівництвом вони завоювали Італію та Єгипет, а після цього майже всю Європу, і тому ніхто, на його переконання, не мав права вимагати від нього звіту або претендувати на частину належної йому влади [7, 83].

Військова і політична діяльність Наполеона засвідчую, що він став одним з найбільш яскравих прикладів поєднання в одній особі властивостей державного діяча і полководця. Його державна діяльність була агресивною подібно війні, яку він розглядав у незвичайному для сучасників і нащадків значенні – не як останній засіб досягнення мети, а як головний елемент своєї внутрішньої та зовнішньої політики [8, 69–70].

Отже, як бачимо, дати лад у розтерзаній соціальними кризами країні під силу лише харизматичним лідерам із незаплямованою репутацією, які при цьому спираються на силу, що становить підґрунтя кожної держави. Саме це засвідчує європейська суспільно-історична практика XVII–XVIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барг М.А. Великая английская революция в портретах ее деятелей. – М., 1991.
2. Из речи Кромвеля 13 апреля 1657 г. // Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870). – М., 1990.
3. Нартов В.В. Історія України з давніх-давен до сьогодення. – Харків, 2006.
4. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – К., 1995.
5. Бриггс Э., Клэвин П. Европа нового и новейшего времени. С 1789 года и до наших дней. – М., 2006.
6. Клаузевиц К. О войне. – М., СПб., 2003.
7. Тарле В.Е. Наполеон. – Мн., 1993.
8. Мандрагеля В. Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз. – К., 2003.